

ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ МАЙБУТНІМИ ВЧИТЕЛЯМИ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАВДАНЬ ТА ВИМОГ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гуманізація та демократизація суспільства, котрі виступають головними, пріоритетними лініями сьогодення, безпосередньо позначаються на функціонуванні тієї чималої кількості державних сфер, які визначають загальний розвиток країни. З-поміж окресленого розмаїття зазначених галузей, що найсуттєвіше зазнають подібного суспільного впливу, з нашої точки зору, в першу чергу варто виокремити сучасну систему освіти, зокрема, той рівень її організації, котрий пов'язаний із професійною підготовкою фахівців усіх напрямків. Адже, як показують численні дослідження науковців – С.В. Васьківської [2], Л.В. Долинської [4], І.Ю. Зубкової [6], С.В. Малазонії [8], Л.М. Мітіної [11], Л.В. Римар [13], О.Л. Туриніної [14], В.І. Юрченка [15], Т.М. Яблонської [16], С.В. Яремчук [18] та ін., грамотний виконавець професійних доручень, здатний до відтворення отриманих під час навчання в професійному закладі знань, умінь, навичок, – це еталон учорашнього дня; професіонал, який володіє високою загальнолюдською культурою й орієнтований на втілення в життя своїх ідей, задумів, активна, емоційно врівноважена, вольова особа, котра прагне до постійного самовдосконалення, самореалізації, – це ідеал сьогодення. І якщо становлення фахівця в першому випадку в більшій мірі залежить від педагогів-наставників, що забезпечують цілеспрямовану професійну підготовку суб'єкта майбутньої трудової діяльності, то досягнення високого рівня професійної майстерності особистості на сучасному етапі розвитку суспільства спирається перш за все на її внутрішній світ, її самосвідомість, насамперед професійну, яка забезпечує не лише розуміння та прийняття вимог конкретної професії, певного зразка

відносин у ній, але й сприяє усвідомленню власних можливостей, ролі в обраній сфері соціальної взаємодії, формуванню самоповаги до себе як до знавця своєї справи, ефективній організації власної поведінки та діяльності.

Наголошуючи таким чином на залежності професійного зростання індивіда від належного рівня розвитку його професійної Я-підструктури, необхідно підкреслити, що подібний зв'язок є характерним для всіх видів професійної діяльності людини; не є таким виключенням і педагогічна діяльність. Підтвердженням цьому є ціла низка робіт, присвячених професійному "Я" вчителя, яке рядом науковців розглядається як фактор, детермінанта, умова, засіб, показник розвитку його особистості як професіонала, як індивідуальності (С.В. Васківська [2], І.В. Вачков [3], А.К. Маркова [9], Л.М. Мітіна [10], Г.К. Радчук [12], Л.В. Римар [13], О.Л. Туриніна [14], В.О. Якунін [17] й ін.).

Однак, із огляду на попередній контекст, слід зазначити, що, зосередившись значною мірою на професійній самосвідомості педагога середньої та старшої ланок шкільної освіти, вищезазначені автори залишили поза увагою дослідження професійної самосвідомості вчителя початкових класів, рівень розвитку якої позначається не лише на ступені його професіоналізму, але й опосередковано на гармонійності включення учнів 1-4-х класів у систему шкільного навчання.

У зв'язку з цим, зважаючи на наведені міркування, варто наголосити на необхідності у вивченні професійної самосвідомості педагога початкової ланки шкільної освіти, зокрема, на етапі його підготовки у ВНЗ, який, на думку переважної більшості науковців – М.Ю. Варбан [1], М.І. Дьяченка [5], Л.О. Кандибовича [5], П.В. Макаренка [7], Т.М. Яблонської [16] та ін., є сензитивним для розвитку даного феномена.

Проте, як показали проведені нами теоретичні розвідки, експериментальне дослідження професійної Я-підструктури особистості являє собою досить складний процес уже в силу різних підходів до його

змісту й структури. А тому, приймаючи низку існуючих на сьогоднішній день у психологічній науці дефініцій професійно-педагогічної самосвідомості особистості та вдаючись до спроби їх синтезу й власного бачення центрального поняття нашої дисертаційної роботи, ми уточнили його зміст, котрий, на наш погляд, найбільше відповідає предмету, завданням обраного нами дослідження. Так, під професійною самосвідомістю особистості ми розуміємо сукупність психічних процесів – професійного самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе як до фахівця, професіонала, саморегуляції поведінки в обраній сфері трудової взаємодії, за допомогою яких індивід усвідомлює себе суб'єктом трудової діяльності, зокрема, педагогічної.

Розглядаючи таким чином професійну самосвідомість особистості як складний, багатогранний, неоднорідний процес, ми підкреслили домінуючу роль першого – процесуального рівня, який, виступаючи первинним із онтогенетичної точки зору по відношенню до другого – результативного рівня (основними складовими якого є професійна Я-концепція та її центральне утворення – професійна самооцінка), створює основу, підґрунтя для його формування.

Відтак, досліджуючи феномен професійної самосвідомості особистості, зокрема, вчителя початкових класів, цілком виправданим, на нашу думку, є підхід до нього як до єдності вищевказаних трьох процесів – професійного самопізнання (когнітивний компонент), емоційно-ціннісного ставлення до себе як до фахівця, професіонала (афективний компонент) та саморегуляції поведінки у сфері трудової діяльності (вольовий компонент), розкриття особливостей прояву яких у студентів вищого навчального закладу дозволить визначити у них рівень розвитку професійного “Я” й намітити шляхи його ефективного формування.

Дослідження ж специфіки розвитку основних складових результативного рівня професійної самосвідомості студентів окресленої

спеціальності – їх професійної Я-концепції та професійної самооцінки, котрі, як показали проведені нами теоретичні узагальнення, є складними особистісними утвореннями, може стати предметом нових, самостійних наукових пошуків, результати яких, безумовно, поглиблюють концептуальні положення про феномен професійної Я-підструктури майбутнього педагога 1-4-х класів.

У зв'язку з цим, зважаючи на попередній контекст, слід відмітити, що одним із завдань першого етапу емпіричного дослідження стало виявлення особливостей прояву когнітивної складової професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів – їх професійного самопізнання, зокрема, особливостей усвідомлення ними завдань і вимог професійної діяльності. З цією метою нами було використано метод анкетування, яким було охоплено 193 студентів I, III й V курсів навчально-наукового інституту педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Так, результати дослідження, спрямованого на визначення характеру усвідомлення майбутніми педагогами початкової ланки шкільної освіти специфіки обраної ними професії та виявлення їх інтегрованого уявлення про образ ідеального вчителя 1-4-х класів, показали поверхове усвідомлення студентами всіх курсів вимог до сучасного вчителя початкових класів, яке проявляється насамперед у їх недостатній обізнаності з особливостями майбутньої трудової діяльності й переважанням в ідеалі вчителя 1-4-х класів особистісних якостей, котрі далеко не завжди є першочерговими в навчально-виховному процесі.

Зокрема, аналіз відповідей на перше питання “Що Вам відомо про майбутню професію: в чому специфіка роботи вчителя початкових класів?” показав практично однакове за змістом розуміння студентами I, III та V курсів специфіки майбутньої професії. Так, переважна більшість респондентів (46,3%) серед особливостей професійної діяльності педагога початкової ланки шкільної освіти виділила багатопредметність його трудової

діяльності (“вчитель початкових класів всебічно розвинутий і повинен знати всі предмети потроху” (Дарія С., I курс)) та наголосила (35,0%) на референтності ролі вчителя в молодшому шкільному віці (“педагог не лише є авторитетом для дітей, а й для багатьох з них він – ідеал” (Світлана П., III курс)). 13,6% досліджуваних в якості специфічної ознаки майбутньої професії виокремили тісну взаємодію з батьками учнів, особливо на етапі їх шкільної адаптації в першому класі (“вчитель – це мудрий порадник, який допомагає і дорослим, і дітям швидше та краще пристосуватись до шкільного життя” (Марина В., V курс)). 5,1% опитаних у дачі відповіді на дане запитання виявили труднощі.

Проте, попри практично однакове за змістом розуміння студентами всіх курсів специфіки майбутньої трудової діяльності, досліджувані водночас показали різну глибину аналізу її особливостей, що проявилось у кількісному показнику їх розкриття. Так, на всі три особливості професійної діяльності вказали 14,0% респондентів; двом спеціальним ознакам віддали свою перевагу 54,4% опитаних, одній – 22,3% досліджуваних, а 9,3% студентів не назвали жодної особливості.

Результати, близькі за своїми кількісними показниками до попередніх, виявились й у відповідях на друге питання анкети “У чому привабливість професійної діяльності педагога початкової ланки шкільної освіти?”. Так, 49,4% опитаних привабливість майбутньої професії вбачають у спілкуванні з дітьми молодшого шкільного віку, котрі, на думку студентів, у цьому віці є “такими добрими й щирими” (Аліса К., I курс), “відкритими та безпосередніми” (Інна К., V курс), що біля них “вчитель завжди залишається молодим і радісним незалежно від свого віку” (Олена П., I курс); діти 6-11 років “більш слухняні й ще хочуть навчатися, на відміну від старших” (Віра Р., III курс).

Інша група досліджуваних (45,7%) серед чинників, що викликають інтерес до трудової діяльності, виокремила умови її організації, зокрема,

відсутність докладання фізичних зусиль (“це чиста та легка робота” (Інна Р., I курс)), тривалу відпустку й короткий робочий день (“у вчителя початкових класів найдовша відпустка, недовгий робочий день” (Юлія Т., III курс)), ранній вихід на заслужений відпочинок (“після 20-ти років клопіткої роботи можна піти на пенсію” (Тетяна С., III курс)). І лише 4,9% респондентів не змогли відповісти на зазначене питання.

Однак, професійна діяльність вчителя початкових класів, як і будь-яка трудова діяльність, окрім власних сильних сторін, що відображаються в її привабливості, має і свої слабкі сторони, котрі передусім пов’язані з труднощами, з якими стикається педагог початкової ланки шкільної освіти в навчально-виховному процесі. Так, серед таких труднощів, як показали результати проведеного нами дослідження – відповіді на третє питання анкети, є ускладнення, що виникають перш за все у сфері взаємодії вчителя 1-4-х класів з учнями, зокрема, порушення ними дисципліни на уроках й під час перерв (59,1%), дитяча заздрість (15,3%) та неохайність деяких молодших школярів (25,6%).

Водночас, досліджуючи характер усвідомлення майбутніми вчителями початкових класів специфіки обраної професії, ми разом із тим звернулись і до виявлення їх інтегрованого уявлення про образ ідеального вчителя 1-4-х класів. Зокрема, порівнюючи ідеал учителя-предметника та ідеал учителя початкових класів, більшість студентів вищого навчального закладу розподілила свої відповіді у двох напрямках. Так, 48,6% респондентів в якості основної відмінності вказали на зовнішню ознаку – кількість навчальних дисциплін, викладання яких, безумовно, позначається на особистісно-професійному зростанні педагогів. На думку досліджуваних, вчитель початкових класів, на відміну від учителя-предметника, котрий, як правило, викладає лише одну навчальну дисципліну, повинен вміти на високому рівні викладати предмети гуманітарного й природничо-математичного циклів (мову, читання, природознавство, математику тощо),

що безпосередньо відображається на його загальній обізнаності, широті його кругозору.

33,3% опитаних, співставляючи ідеали вчителів 1-4-х та 5-11-х класів, у свою чергу, звернули увагу на особистісні якості двох груп педагогів. За їхніми словами, вчитель початкових класів у порівнянні з учителем-предметником, для якого характерні передусім “вимогливість, твердість слова, іноді суворість” (Тетяна Ц., III курс), є ніжним, лагідним, добрим, чуйним, доброзичливим, щирим, чесним; він – “ніби друга мама, яка веде дітей у світ знань, віддаючи при цьому всю себе” (Олена П., I курс).

14,1% досліджуваних, на відміну від переважної більшості респондентів, вказали на відсутність відмінностей між ідеалами вищезгаданих груп учителів (“нічим не відрізняються” (Олеся Т., III курс)), а 4,0% опитаних взагалі виявили труднощі у дачі відповіді на поставлене запитання.

Дані, отримані вище, підтверджуються й відповідями на п'яте питання анкети “Які якості особистості вчителя 1-4-х класів визначають успіх його педагогічної діяльності?”. Як показали результати проведеного нами дослідження, студенти всіх курсів серед таких якостей віддали перевагу насамперед особистісним якостям, зокрема, доброті, чуйності, доброзичливості, щирості, відкритості, чесності, справедливості, відповідальності, стриманості, терплячості, впевненості в собі та ін., які в переважній своїй більшості є притаманними не лише вчителям, але й фахівцям інших професій. Звернувшись, як бачимо, до вищезазначених якостей, респонденти в меншій мірі зосередились на комунікативних (контактності, комунікабельності, виразності мовлення тощо), організаторських (вмінні організувати власну діяльність та діяльність учнів) здібностях учителя початкових класів й на його спеціальних якостях (гуманізмі, педагогічному оптимізмі, педагогічному такті, винахідливості, кмітливості і т.п.), що свідчить про однобічний, загальний характер їх

уявлень про специфіку майбутньої професії та її психологічні вимоги до своїх працівників.

Серед якостей, прояв яких є небажаним у навчально-виховному процесі (шосте питання анкети), досліджувані виокремили особистісні якості, які за своїм змістом є антиподами до якостей, згаданих у попередньому контексті: агресивність, егоїзм, нездатність до співчуття, співпереживання, безвідповідальність, легковажність, неорганізованість, емоційна неврівноваженість, імпульсивність. На думку опитаних, такі якості є “неприйнятними в педагогічній діяльності й можуть лише нашкодити розвитку дитини” (Ольга С., V курс).

Аналіз відповідей на сьоме питання анкети, спрямоване на встановлення відмінностей між сучасним учителем початкових класів і його колегою 20-річної давності, показав наявність різних підходів у його тлумаченні. Зокрема, 63,2% опитаних вказали на зміни в образі сучасного педагога початкової ланки шкільної освіти порівняно з його попередником, 32,6% досліджуваних – заперечили цей факт, а 4,2% виявили труднощі в дачі відповіді на дане запитання.

Так, найчисельніша група студентів (63,2%) висловила думку як про позитивні, так і негативні зміни у вищезазначених образах учителів. Одна частина респондентів (50,8%) наголосила на тому, що сучасний учитель 1-4-х класів відрізняється ширшим кругозором, ерудицією, володінням сучасними методами навчання й виховання, гуманізмом, розкутістю, простотою і доступністю, новими поглядами на життя, демократизмом, меншим консерватизмом; друга частина досліджуваних (12,4%) підкреслила негативні зміни в портреті сьогоденного вчителя порівняно з його вчорашнім колегою: низький рівень знань, байдуже ставлення до роботи, менша відповідальність, вимогливість, нещирість, грубість, дратівливість.

Водночас, аналізуючи результати анкетування, доцільно звернути увагу й на їх динаміку. Зокрема, думка про позитивні зміни частіше зустрічається у

відповідях студентів I та III курсів, що дає підставу стверджувати, що вони носять більш прогностичний характер, аніж є результатом спостережень чи досвіду спілкування. Про негативні ж зміни йдеться, як правило, в анкетах випускників, котрі вже побували на активній навчально-виробничій педагогічній практиці, й можна припустити, що їхні твердження – це результат власної роботи в школі.

В цілому ж більшість відповідей студентів усіх курсів носить узагальнений і розмитий характер типу “більш сучасні”, “простіші”, “раніше вчителі були кращими”, “теперішнім учителям багато чому не завадило б повчитися в старшого покоління” тощо, що свідчить про поверхове усвідомлення ними того, яким вимогам має відповідати сучасний учитель початкових класів.

Водночас, розкриваючи характер змін в образах теперішнього й колишнього педагога початкової ланки шкільної освіти, нашу увагу привернуло до себе явище, яке в переважній своїй більшості негативно позначається на професійному “Я” вчителя 1-4-х класів, – падіння престижу цієї професії. Серед вагомих причин, що призвели до такого згасання інтересу до вищезазначеної професії, майже половина студентів (51,8%) виокремила фактор низької заробітної плати, котрий, на думку 62,6% опитаних, призводить до негативних наслідків, що відображаються на двох рівнях: професійному (негативне ставлення до педагогічної діяльності, послаблення мотивації до роботи: незадоволення професією, розчарування, халатність, байдужість, професійне вигорання; погіршення психологічного клімату в педагогічному колективі, виникнення антипатії між його членами; зміна профілю діяльності або перехід до іншого навчального закладу) та особистісному (соматичні та психічні розлади: підвищення тиску, головні болі, нервозність, дратівливість, агресивність, неврівноваженість, невпевненість в собі, погіршення працездатності тощо).

Інша частина досліджуваних (18,9%) сприймає негативні зміни в системі освіти як такі, що можуть стати каталізаторами і стимуляторами прагнення вчителя до вдосконалення власної діяльності, а решта респондентів (18,5%) не бачить у падінні престижу професії вчителя великої загрози для своєї діяльності, вважаючи при цьому, що за таких умов можна ефективно продовжувати свою роботу.

В цілому ж, характеризуючи результати анкетування, необхідно зазначити, що для більшості опитаних аналіз педагогічної діяльності не склав особливих труднощів, оскільки у своїх відповідях на поставлені питання майбутні вчителі представили знання про вимоги до обраної професії з різних джерел (десяте питання анкети). Так, 47,1% респондентів звернулись до власного досвіду навчання в школі, розкривши при цьому елементи педагогічної роботи конкретного вчителя, який, можливо, став ідеалом для даного студента й завдяки якому він обрав цю професію. 35,4% досліджуваним сформувавши уявлення про майбутню діяльність допомагає навчально-виховний процес у ВНЗ, перш за все, професійно-орієнтовані дисципліни (психологія, педагогіка, методики викладання різних предметів у початкових класах), решті – 12,5% – художня література (твори Ш.О. Амонашвілі, В.О. Сухомлинського, К.Д. Ушинського та ін.), 5,0% – засоби масової інформації.

Таким чином, результати проведеного нами дослідження, спрямованого на визначення характеру усвідомлення майбутніми педагогами початкової ланки шкільної освіти специфіки обраної ними професії та виявлення їх інтегрованого уявлення про образ ідеального вчителя 1-4-х класів, показали поверхове усвідомлення студентами всіх курсів вимог до сучасного вчителя початкових класів, котре проявляється насамперед у їх недостатній обізнаності з особливостями майбутньої трудової діяльності (її специфікою, ознаками привабливості й недоліками, причинами падіння престижу та його наслідками) й переважанням в ідеалі вчителя 1-4-х класів

особистісних якостей, які далеко не завжди є першочерговими в навчально-виховному процесі.

Література

1. *Варбан М.Ю.* Рефлексия профессионального становления в студенческие годы: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Варбан Марина Юрьевна. – К., 1998. – 181 с.
2. *Васьковская С.В.* Психологические условия формирования профессионального самопознания будущего учителя: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук: 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология” / С.В. Васьковская. – К., 1987. – 17 с.
3. *Вачков И.В.* Основы технологии группового тренинга. Психотехники: учеб. пособие / И.В. Вачков. – М.: Осъ-89, 2008. – 256 с. – (Практическая психология).
4. *Долинська Л.В.* Умови забезпечення особистісно-професійного зростання майбутнього вчителя / Л.В. Долинська // Духовність як основа консолідації суспільства. – К.: НДІ “Проблеми людини”, 1999. – Т. 16. – С. 503-506.
5. *Дьяченко М.И.* Психология высшей школы: учеб. пособие для вузов / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 383 с.
6. *Зубкова І.Ю.* Динаміка Я-образу вчителя-професіонала: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Зубкова Інесса Юріївна. – К., 2000. – 205 с.
7. *Макаренко П.В.* Професійна “Я-концепція” майбутніх фахівців правоохоронної діяльності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Макаренко Павло Валентинович. – Харків, 2001. – 185 с.
8. *Малазонія С.В.* Психологічні засоби формування у майбутнього педагога здатності до довільної саморегуляції поведінки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Малазонія Світлана Валеріївна. – К., 2004. – 223 с.

9. *Маркова А.К.* Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: Просвещение, 1996. – 310 с.
10. *Митина Л.М.* Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – №4. – С. 28-38.
11. *Митина Л.М.* Формирование профессионального самосознания учителя / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1990. – №3. – С. 58-64.
12. *Радчук Г.К.* Формування самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласника при виборі педагогічної професії: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Радчук Галина Кіндратівна. – К., 1992. – 216 с.
13. *Римар Л.В.* Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Римар Людмила Володимирівна. – К., 1999. – 214 с.
14. *Туриніна О.Л.* Психологічні особливості професійного самовизначення учнів профільних педкласів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Туриніна Олена Леонтіївна. – К., 1998. – 194 с.
15. *Юрченко В.І.* Формування “Я-концепції” майбутнього вчителя в умовах педагогічного училища: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Юрченко Віктор Іванович. – К., 1997. – 190 с.
16. *Яблонська Т.М.* Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Яблонська Тетяна Миколаївна. – К., 2000. – 199 с.
17. *Якунин В.А.* Педагогическая психология: учеб. пособие / В.А. Якунин. – СПб.: Полиус, 1998. – 639 с.
18. *Яремчук С.В.* Формування професійно-психологічної спрямованості особистості майбутнього вчителя: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Яремчук Софія Володимирівна. – К., 1999. – 216 с.

В статье раскрываются особенности проявления когнитивной составляющей профессионального самосознания будущих учителей начальных классов – их профессионального самопознания, в частности, особенности осознания студентами задач и требований профессиональной деятельности. Так, результаты проведенного нами исследования показали поверхностное осознание будущими педагогами требований к современному учителю начальных классов, которое проявляется прежде всего в их недостаточной осведомленности с особенностями будущей трудовой деятельности (ее спецификой, привлекательностью и недостатками, причинами падения престижа и его последствиями) и преобладанием в идеале учителя 1-4-х классов личностных качеств, далеко не всегда являющихся первостепенными в учебно-воспитательном процессе.

The article highlights the peculiarities of cognitive constituent development of professional self-consciousness of future primary school teachers – their professional self-knowledge, in particular, peculiarities of realization by students the tasks and requirements of professional sphere. The results of carried out research has shown the superficial realization of future teachers the demands for a contemporary teachers of a primary school. This superficial realization first of all reveals in their insufficient knowledge about peculiarities of future professional sphere (its specificity, attractiveness and shortcomings) and prevailing in a primary school teachers' ideal the personal qualities, which are not always paramount in the teaching and educational process.

Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 35 (59). – С. 144-149.

